

A PALATO-VELÁRIS MÁSSALHANGZÓK VELARIZÁLÓ HATÁSA AZ ÓSMAGYARBAN

MIKOLA TIBOR

A palato-veláris mássalhangzók velarizáló hatása eddig sem volt ismeretlen a magyarban. *Fogoly* (~ finn *pyy*), *fog* (~ finn *pii*) és *fok* [~ osztj. V–Vj. *pöy* 'stumpfer Pfeil (mit dicker hölzerner Spitze)'] szavunkban STEINITZ a *p* és az *η* együttes hatásának tulajdonítja az eredeti palatális magánhangzó velarizálódását. Lehetséges azonban, hogy a palato-velárisok a szókezdő *p* nélkül is képesek velarizálásra. Ezt a megállapítást arra alapozom, hogy az osztjákban a szóban forgó mássalhangzók a *p*-nélkül is hatnak a megelőző magánhangzóra. A nyugati osztják nyelvjárásokban az *ö, *ö és *ö a *k* és *η* mellett velárisává vált (STEINITZ OVok. 112), *jöη > O. *jōη* 'tíz', *jōηk > O. *jōηk* 'jég', *kör > O. *kur* 'láb'. Egyébként a fejlődés menete ősosztják *ö, *ö, *ö > O. *a*, *e*, *ϑ* pl. *nōyər 'hab' > O. *nāwər*, *öyi 'lány' > O. *ewi*, *öl 'fűt' > O. *ϑl*.

Az osztjákban a *γ* mélyítő hatása is megfigyelhető: Jug. *wōw* 'erő' < *wōγ, V–Vj. *mōγ*- 'szunnyad' < *mōγ (i. h. 114), de jóval ritkábban.

A mordvin is hasonló jelenségeket mutat (FgrVok. 25–26):

osztj. V.	töηk 'Erdhügelchen'	~ md. M. <i>čongä</i>
	söyäs 'Herbst'	~ md. M. <i>šoks</i>
	*pökəη 'Nabel'	~ md. M. <i>pokēñ</i>
finn	pyy 'Rebhuhn'	~ md. E. <i>pov</i>
de osztj. V.	löl 'Klafter'	~ md. E. <i>sel</i>
	köntš 'Kralle'	~ md. E. <i>kendže</i> stb.

A magyarból, osztjából és mordvinból említett példákban közös vonás, hogy a velarizációt *k (> *γ*) és *η váltja ki, és hogy a velarizálódott magánhangzó mindig labiális (*ö*, *ö*, *ö*). Véleményem szerint a magyarban nemcsak a STEINITZ említette *fog*, *fogoly* és *fok* szó mutatja a palato-velárisok mélyítő hatását, hanem több más szó is.

Azt hiszem, [*e] > *ö > *o > *a* fejlődési folyamattal számolhatunk a következő magyar szavakban.

Ragad ~ osztj. (KARJ.-TOIV. 803) Vj. *rōηkintä* 'sich anpacken, hängenbleiben (Schnee an den Schneeschuhen, unter dem Fuss)', *rōηki* 'gut klebend (Leim)'.
Dagad ~ osztj. (KARJ.-TOIV. 993) V–Vj. *tōηətä* 'sich füllen; satt werden, tōηətəm 'kylläinen, сытый', V. *tōηətəwtätä*, Vj. *tōηətəwtä* 'füllen, voll machen', V. *təηətəwti* 'imperat.', Surg. *tōηətəm* 'voll, angefüllt', Trj. *täγəmtəwtəγə* 'voll machen (ein nicht ganz volles Gefäss ua.)'.

Bizonyára ide tartoznak a következő szavak is: (KARJ.—TOIV. 978) V—Vj. *tökantä* 'sich füllen (die Stube); eng werden', *töynam* 'eng (z. B. Stiefel)', Surg. *täyηam* 'eng', Trj. *täknam* 'voll; eng', Irt. *teknam* 'vollgestopft', Ni. *tekanä* 'sich füllen, voll werden', Kaz. *tegänti* ua., O. *tgöndä* ua.

Az adatok ösosztlják *ö-re mutatnak, a V—Vj.-ban jelentkező *ə az *ö-nek számtalan példában megfigyelhető párja. A szóbelseji η, γ, γ_o, G, g, k csak -*η-folyratása lehet. A k megfelelésre nézve vö. STEINITZ UA Jb. XXVIII, 233.

A magyar szóbelseji *η > g fejlődés szabályos, a szókezdő t- > d- zöngésülés is olyan szavakban szokott jelentkezni, amelyekben szóbelseji zöngés zárhang áll, vö. *dug* ~ finn *tunke*-.

Fölmerül a kérdés, nincs-e összefüggés a fölsorolt osztlják és magyar szavak, valamint a finn *täysi*, magyar *tele*, *te*l családja között. Az első pillantásra ez elképzelhetetlennek látszik, de alaposabb vizsgálat után kiderül, hogy mégis elképzelhető, sőt valószínű.

A finn *täysi*-t COLLINDER *täwde alakban rekonstruálja (CompGr.), de rekonstrukciója kétségkívül helytelen. A -w-ből nem lehet megmagyarázni a vogul -γ-t, hanem éppen fordítva, a -w- ered az -γ-ből. Szerintem az osztlják alapján -*η-ből kell kiindulni. Az első szótag magánhangzója viszont *ä lehetett. Végeredményben egy *täη-alak föltevése látszik leggyümölcsözőbbnek: ebből minden egybetartozó szót kielégítően meg tudunk magyarázni. A következő szavak kapcsolandók egybe: finn *täysi*, lapp K. *diw'd*, cser. *tié*, *cic*, vog. T. *tewl*, K. *täylä*, P. *taylä*, Vag. *täwlä*, AL. *tayl*, FL., Szo. *täyl*, osztlj. (KARJ.—TOIV. 1033—34) Vj. *tel* 'voll', Trj. *täläη*, Irt. *tet*, Ni. *te*t, Kaz. *te*Δ, O. *te*l ua., Vj. *telij* 'viel fassend (Gefäss)', Trj. *täläη* ua., Irt. *tetäη* 'voll', Ni. *te*Δη, O. *te*lη ua., V. *telyäl* 'voll', Vj. *telkäl*, Trj. *tälGäη* ua., valamint a föntebbi szavak, magyar *dagad*, *te*l*i*, *te*l*e*, *te*l*je*s.*

A szó képzőelem nélkül csak az osztljában van meg: V. (i. h.) *köyäl töηawäl* 'a tál megtelik', (a *wäl* sg. 3. személyrag, vö. TERJOŠKIN очерки диалектов хантыйского языка 80, 84). Egyébként minden nyelvben megtaláljuk egy -*δə (vö. finn -*si* ~ lapp -*d* ~ ugor -*l!*) képzőelem nyomát. Az osztljában a képző nélküli és az *l* (< *δə) képzős alakokon kívül más képzőkkel (-*n*, -*t*, -*mt* stb.) ellátott szavak is vannak.

A finn *täysi* a fentiek szerint egy *täηde hangalakú szóból származik. A második, nyílt szótag *e* hangja kiesett. Hasonló jelenség ez a magyar kétnyíltszótagos tendenciához. Ez a folyamat az -*e* tövű szavak túlnyomó többségében végbe ment, ennek következtében alakult ki a mássalhangzós, ún. csonka tő. ERKKI ITKONEN megállapítja, hogy a mássalhangzós tő régebben még általánosabb volt, mint ma, és hogy a második, nyílt szótagbeli *e* kiesése nyilván nagyon korán megindult, mert a lappban is megfigyelhető (FUF. XXX, 11—12). A *täηde szokatlan -*ηδ- hangkapcsolata nem maradhatott meg, hanem föltehetőleg -γ-n keresztül vokalizálódás történt. A -*γ- közbeeső fok föltele azért szükséges, mert a -*γ- és a -*η- fejleményei a finnben egybeestek, s ez akként történhetett, hogy az *η *γ-vé változott, vö. finn *kivi*, *luu*, *savi*, *tyven*, *vuo* ~ osztlj. V. *köy*, *löy*, *säyi*, *teyän*, *oy*, ill. finn *hiiri*, *jää*, *pii*, *suvi* ~ osztlj. V. *löñkær*, *jöñk*, *pöñk*, *löñ* stb. Mássalhangzó előtti *γ vokalizálódása ment végbe a *souta* 'evéz', észt *souda* szóban is (i. m. 13). A *täysi*-nek megfelelő észt *täis*-ben delabializálódás történt

* Nyomdatechnikai nehézségek miatt egyes esetekben újfélé hangjelölést kell alkalmaznom. A redukált ä-t és ü-t fordított betűvel írom. M. T.

(KETTUNEN Eestin kielen äännehistoria 142), de a nyelvjárásokban megvan a *täüis* forma is.

A lapp *diw'd* ugyanolyan megfelelője a finn *täysi*-nek, mint a lapp *suw'de* a *souta*-nak (ITKONEN i. h.).

A cseremiszt *tié*, *cic* alakokat ITKONEN így magyarázza: **täüite* >>? **tiüt* > **tit* > *tit's* (i. m. 44). Mivel azonban az **η* hangnak a cseremisztben *j* folytatása is van (finn *jää*, *püi* ~ cser. *ij*, *püj*), a fejlődés így kezdődhetett: **täüde* >> **tiüt*.

A vogulban ósvogul **p* folytatásait találjuk, az **p* az **ä*-ből keletkezett, az **ä* pedig az alapnyelvi **ä* folytatása. Az **η* > *γ* a vogulban gyakori, vö. FUF. XXXI, 110, CompGr. 125, 130, NéprNyelvtud. V–VI, 42.

Az osztják V–Vj. *töñotä*, *tökentä* más képzőelemet tartalmaz. A magánhangzó, mint említettem, **ö*-re mutat. Az osztjákban a palato-velárisok mellett egy zártabbá válási és labializálódási folyamat figyelhető meg: finn *jää*, *pää*, *käsi*, *täi* > osztj. V–Vj. *jönk*, *pönk*, *köt*, *töytäm*, stb.

Nehezebb feladatot jelent a Vj. *tel*, V. *telyäl*, Irt. *tetəη* stb. adatok magyarázata. Itt abból kell kiindulni, hogy az osztjákban gyakori az *l-γ* > *γ-l* metatézis, s ez minden bizonnyal a nyelvérzék megzavarodásához vezetett egy időben. Az osztjákban a hangátvetés nemcsak az *l* esetében gyakori, hanem más mássalhangzó-kapcsolatoknál is: **íke* > **kés*, **ske* > **kes*, **ške* > **kés*, **rke* > **ker*, **lη* > **ηl* (CompGr.). A metatézis tehát leginkább a palato-velárisok (*k*, *γ*, *η*) és a likvidák, valamint a szibillánsok között lépett föl, de néha más esetekben is, pl. V. *töyət* ~ magyar *tat* (csónak) ~ lapp *totko*. Minden *ly* kapcsolat nem tűnt el, ilyen pl. Vj. *meləy*, *melək* ~ magyar *meleg*, V–Vj. *tələy* ~ magyar *tél* ~ finn *talvi*, *moləy* 'szabad' (Terj.), ez van a *ləy*, *ləy* fosztóképzőben, *ly* kapcsolat jön létre az *l* végű szavak duálisában a *γən*, *γə n* jel előtt stb. Ezért föltehető, hogy néhány szóban *γ-l* (*η-l*) > *l-γ* (*l-η*) átvetés történt a nyelvérzék bizonytalansága miatt. Efféle jelenség minden nyelvben gyakori, pl. *boldog*, *Miskolc* stb. szavaink kialakulása. A *tel*, *tet* alakok úgy keletkezhetek, hogy a szóvégi *η* (*γ*)-t elvonták, mert az *η*-t például a nagyon gyakori *-η* melléknévképzővel keverték össze. Ezt támasztják alá a KARJ–TOIV. szótár adatai is: Vj. *tel* 'Subst. täysi | voll', Trj. *tálləλ* 'voll (nicht als Attribut, sondern immer nach dem regierenden Wort)' stb.

A magyar *te*li, *tele*, *teljes* szintén „hyperurbanisztikus” képzés eredménye lehet. Kérdés azonban, volt-e a magyarban az osztjához hasonló hangátvetési tendencia. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy igen. Az **lk*-ra utaló szavak egy része biztosan *-ly*-sorrendű maradt a magyarban: *toll*, nyj. *talv* ~ lp. *dol'ge*, *falu* ~ kr. *palvi*, *meleg* ~ osztj. *meləy*, *gyalog* ~ finn *jalka*. A *mell* ~ finn *mälvi*, *kell* ~ lp. *gáll'gä* és a *felleg* ~ finn *pilvi* is valószínűleg **lk*, **lη*-t képvisel. Más szavak tekintetében nem lehet határozott véleményt nyilvánítani. Az *áll* főnevet BÁRCZI az osztják V. *öñəl* szóval veti egybe, és a hosszú *á*-t öszszevonódás által magyarázza, a *γ* kiesésével (Hangt.² 84, 101), nem értem viszont, miért ír később arról, hogy az *áll* *ll*-je **yl* vagy **ly*-ből való. Következesebb lett volna, ha az *ll*-t ebben a szóban geminálódással magyarázza, hiszen az *áll* restrésznév leginkább birtokos személyragokkal fordul elő, s így *-l*-je általában intervokális helyzetű volt. Minden esetre itt szerintem a kiesés a valószínű, ha az nem is egészen úgy történhetett, ahogy fölteszik.

Ha viszont az *áll* *á*-ját kontaminációval magyarázzuk, ugyanezt megtehetjük más szavaknál is: *szál* (fa) ~ osztj. Vj. *sajəl* 'Brett' ~ finn *salko*, *valik* ~

-osztj. V. *wayə!*- ~ finn *valkama*, *váll* ~ finn *olka* (testrésznév — Px — geminálódás!).

Semmi nyoma nincs a *γ-nek *halad* ~ osztj. V. *koyəl* ~ finn *kulkea* és *tél* ~ osztj. V. *taləy* ~ finn *talvi* szavunkban. Elvonták volna mint 'képzőt', vagy a magyar szó nem *kulγs, *tülγs, hanem csak *kuls-, *tül- alakokra megy vissza?

Érdekes képet mutatnak *lélek* szavunk rokonnyelvi megfelelői. A finn *löyly* öy-je csak egy mássalhangzó vokalizálódásával magyarázható. COLLINDER *lewłz-t tesz föl (CompGr.), de nem valószínű, hogy a finnugor alapnyelv ismerte a szóbelseji *w-t. Inkább *γ-re vagy *η-re gondolhatunk. Kizárt dolog, hogy ez a *γ(*η) az osztjákban eltűnt volna. A magyarázat ugyanaz, mint a *täysi* ~ *tele* esetében: fordított metatézis. A votják *lul*, zürjén *lol* és így magyarázandó, hiszen a permi nyelvekben is gyakori a metatézis: UOTILA SUST. LXV, 337: *lg* > *gl*; 317—18: *ks* > *sk*; 321—22: *čk* (*čk*) > *šk*; 324—25: *kš* > *šk*. A vogul *lili* szóvégi *i*-je a *γ (*η) nyomát őrizheti, ugyanígy a magyar *lélek* *k*-ja. A permiben az *ly *γ-ja szabályosan tűnt el (CompGr. 107). Az osztjákban a *γ (*η) elvonódott a fentebb említett ok miatt.

A *täysi* és *löyly* mintájára kell magyarázni a következő etimológiákat is: finn *löytä*- ~ magyar *lel*, finn *köyte*- ~ osztj. Irt. *ket*, O. *kul*. A *teli*, *teljes*, osztják *tel* esetében általam föltett fordított irányú metatézist tehát jó okkal föltehetjük a *löyly*, *löytä*-, *köyte*- esetében is. A *lel* ige szóvégi *γ-je azért tűnhetett el, mert a felszólító módjel vagy a *γ igenévképző *γ-jét vélték benne látni. A finn *jousi* ~ osztj. V. *jöyəl* ~ m. *ij* szó, amelynek előzménye *jöyəs lehetett, nem szenvedett metatézist sem az osztjákban, sem a magyarban. A metatézis tehát el is maradhat. A *täysi* ugor megfelelőiben megvan a metatézises és a metatézis nélküli alak is.

Mindezek alapján elfogadható az az állítás, hogy *teli*, *teljes* valamint *dagad* szavunk azonos előzményre megy vissza. A *dagad* esetében nem történt metatézis, az *η megmaradt a második szótag elején, s a képzője *mt vagy *nt volt (osztják példák!), nem *δa, mint a *teli* esetében. Az *ä > *e > *ö* folyamat, amelyről fentebb szóltam, a magyarban is többször végbement a palato-velárisok előtt.

Tajték ~ osztj. (KARJ.—TOIV. 990) V—Vj. *töytəŋ* 'Schäum', *töytəŋ nöyər* ua., *töytəŋ lüləloy etwəl* 'vaahto juoksee suusta', *loy töytəŋəl etas* 'hevonen vaahtoutui', Surg. *töytəŋ* ua. A hangfejlődés a magyarban a következő lehetett: *töytəŋ > *toytəŋ >> *tojtəg > *tojteg >> *tajték*. A *tajték* szó -*ék* eleme problematikus, mint ahogy az -*ék* képző eredete sem tekinthető tisztázottnak. A magam részéről azt sem tartom kizártnak, hogy egy *η > *g > *k* szóvégi zöngétlenülés ment végbe, mint az előbbiek szerint *lélek* szavunkban is, az *é* pedig analogikusan terjedt át olyan szavakból, amelyek *é*-je pótlónyúlás következtében jött létre. Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban messzire vezetne.

Faj, *fajta* ~ osztj. (KARJ.—TOIV. 674) V. *är pöyəl kiŋwvs* 'verschiedene Krankheiten', Vj. *pöyəl* 'Art, Gattung', *rułpöyəl* 'venäläinen', Trj. *päyəΔ* ua., *arpäyəΔ kuΛ* 'erilaiset kalat'. A *faj* -*j*- eleme valószínűleg hiátuszöltő, mint a *száj*, *háj* stb. szavakban. A szó jelentése olyan, hogy igen sokszor fordul elő birtokos személyragokkal. Így találjuk a HB.-ben is: *mend wv foianec*. Az osztják szó -*l*-je kétségkívül szintén birtokos személyrag, mint pl. a *püyəl* ~ finn *povi* 'mell' szónál is. A hangalakai fejlődés tehát a következő lehetett: *pöyü-sü > *poγü-sü >> *foγs-š > *fo-ai > *foá > *fojá* >> *faj*. A *fajta* -*ta* eleme

kicsinyítő képző, vö. *pacsirta* (CALEPINUS *patsir*), *gombóta* (*gomb*), *bokeréta* (*bokor*) stb.

MÉSZÖLY a *faj* szót a *fiú* alakváltozatának tartja (Ómagyar szövegek... 200–203), s figyelemre méltó jelentéstani érvekkel támasztja alá álláspontját. Hangtani szempontból MÉSZÖLY felfogását sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet, hiszen a '*fiú*' jelentésű szó még a bonyolult finnugor magánhangzó-megfelelések között is az egyik legbonyolultabb vokalizmust mutatja. Itt minden lehetséges, s éppen ezért semmi sem igazolható. A biztosan összetartozó szavak közül a vogul (*p̄y*, STEINITZ *WogVok.* 300), a zürjén és votják (*pi*) magashangú, az osztják (*V. p̄y*) és a magyar (*fiú*) mélyhangú magánhangzóra utal, a finnben pedig *oi*-t találunk (*poika*). Mivel a *p* és a palato-veláris mássalhangzók erős labializáló és ugyanakkor mélyítő hatást gyakorolnak a köztük levő magánhangzóra (OstjVok. 113–114), föltehetőleg itt a magas magánhangzó az eredeti (?? < *oj), s a mély hang a másodlagos. A hangfejlődések során létrejött kettőségek itt-ott jelentésüket tekintve is differenciálódhattak s így megmaradhattak. Tehát az osztj. *V. p̄yäl* 'fajta' és *p̄y* 'fiú', valamint a magyar *fi* és *faj* összefügghet egymással.

Az EtSzót. és a SzófSzót. a magyar *akar* igét egybeveti az alábbi osztják és vogul szavakkal: osztják (KARJ.—TOIV.) V—Vj. *önkærtä* 'blicken, betrachten, anschauen, lugen, prüfend ansehen', *önkerti* 'imper', Ni. *änkermä*, Irt. *änkermä*, O. *pnkermä* ua. stb. ~ vogul É. *änkewarmät*, AL. *anqurmät* 'schauen, blicken', P. *änkewät*-, K. *q̄nkewät*.

Ennek az etimológiának nemcsak az a baja, hogy a magyar *-k*-nak obi-ugor *-ŋk-* felel meg, hanem a magánhangzó-megfelelések is magyarázatra szorulnak. Az osztják tagok ősosztják *ö ~ *a váltakozásra mutatnak (OstjVok. 93), a vogul szavak pedig az ősvogul *ä szabályos folytatásait tartalmazzák, pl. Szo., FL. *ämp* 'Hund', AL. *oamp*, P. *ämp*, K. *oämp*. Az AL. és P. *ä* megfelelés az *oa*, ill. *oä* helyén más szavakban is előfordul, nemcsak a P. *änkewät*- stb. esetében (WogVok. 184). Az ősvogul *ä *ö-ből vagy *a-ból származik (FgrVok. 80). Itt csak *ö jöhet szóba, mert az *ŋk_o* mutatja, hogy a megelőző vokális delabializálódott.

Az ugor alapforma *änkə- lehetett, az osztjákban és a magyarban az említett *ä > *e > *ö* fejlődés ment végbe. Ez a fejlődés a vogulban ismeretlen, az elővogulban *ä > *ö labializáció történt az *ŋ előtt. A magánhangzó-megfelelés tehát nem szabálytalan. A magyar *-k-* azonban problémát jelent. *Fekete* szavunk *-k-*-ja is származhat egyébként *-ŋ-*-ből, vö. osztj. Vj. *p̄yätä*.

Ó, *óv* szavunk valószínűleg egybekapcsolható a következő osztják szavakkal: (KARJ.—TOIV. 1047) V—Vj. *läyältä* 'warten, aufpassen, wache halten, behalten; im Auge behalten; sich hüten', Trj. *läyältäyä* ua., Irt. *täyättä* ua., Ni *tawätta* 'warten; hüten (Vieh), sparsam anwenden, schonen', Kaz, *Λαωάτι* 'wache halten; hüten; aufbewahren; warten; verteidigen; lenken, steuern', O. *lūjaldä* ua.

Az első szótag magánhangzója ősosztják *ä volt. A már több ízben említett, sok példával igazolható *ä > *e változás alapján a hangtani fejlődés a következő lehetett: *säyä > *seyä > *söyä >> **soȳs* > **oȳs* > *oy* > *ay > *ó* ~ *óv*. A régi nyelvben volt egy *ósz* 'hüten, bewahren' jelentésű ige is, pl.: „*Ha meg nem oszod (salvaveris) eletedet, holnap reggel megöletteid!*” (NySz.). Ez az -sz föltehetőleg gyakorító képző (*metsz, játszik*).

Az *-öyü* kapcsolat eltérő fejlődésére nézve a *pöyäl* és a *säyüs* esetében vesd össze: *fö ~ fej, vö ~ vej*. Itt ugyan alapnyelvi *-ŋ*-a kiindulópont, de nyilván az is *-γ*-fokon keresztül tűnt el.

A szó a finnben is megvan: *säästää* 'megtakarít, megspórol; félretesz, eltesz, megőriz; megkímél, óv; elhalaszt; elhagy'. Ide tartozik a karjalai *šeašta-*, a lúd *šiästä-*, *šiasta-* és az észti (WIED.) *seasta-* 'schonen, sparen, aufbewahren' is.

A hangtani fejlődést a következőképpen vázolhatjuk. Az alapnyelvi hangalak az archaikus keleti osztjából következettve **säkes-* lehetett. Hogyan lett ebből a finnben *sääs*-? A *-k-* kiesésével és a két magánhangzó összevonódásával nem számolhatunk, mert egyrészt a *-k-*nak egyes balti-finn nyelvekben megmaradt volna a nyoma (pl. a lúdben), másrészt az *äe* a finn nyelvben gyakran előfordul, nem lesz belőle *ää* (*näen, näet, säestää, väen, mäen* stb.). Az első szótagbeli hosszú *ää* a finnben nem ősi. Ezt STEINITZ a FgrVok.-ban határozottan leszögezi (pl. 118–120 l.). Az első szótagbeli rövid magánhangzók megnyúlása általában akkor következett be, ha az első szótag nyílt volt, a második pedig *e*-t tartalmazott. Ez a nyúlás leginkább az *u, i* és *e* hangokra hatott, de néhány *ä-s* szót is érintett, pl. *ääni, käämi, pääse-*. STEINITZ azon nézetét, hogy az alapnyelvben nem voltak hosszú magánhangzók, kétségbe vonták, de alighanem STEINITZ-nek lesz igaza. A CompGr.-ben (1960) COLLINDER még négy alapnyelvi hosszú magánhangzót tételezett föl kérdőjel nélkül (*oo, öö, uu, ee*) a finn alapján, az 1962-ben megjelent „Introduktion till de uraliska språken” című svéd nyelvű összefoglalásában azonban már csak *o ~ oo, ö ~ öö, e ~ ee* ellentétéről ír, arról is csak kitérve. Lehetségesnek tartja, hogy az alapnyelvben nem kvantitatív, hanem kvalitatív ellentét volt a föl-sorolt hangoknál (131 l.). COLLINDER álláspontja tehát STEINITZéhez közeledik.

Számunkra ebből pillanatnyilag az a fontos, hogy a *säästää ää*-je nem ősi, hanem másodlagos, s föltehetőleg a STEINITZ vázolta módon jött létre.

A fejlődés további menetéhez ERKKI ITKONEN már idézett „Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen” című tanulmánya (FUF. XXX) adja meg a kulcsot. Kimutatja, hogy hosszú magánhangzók után az ősfinnben következő szótagbeli *e* előtt két szótagos szavakban a *γ* (< **k*, fokváltakozás miatt) szabályosan eltűnt, pl. *juo-* 'trinken' ~ lapp *jukká-*: *jugá-*; *myö-*, *myy-* 'verkaufen' ~ lapp **miekká-*: *miegá*; *saa-* 'bekommen' ~ lapp **säkká-*: *sägá*- stb.

ITKONEN válaszol arra a kérdésre is, miért éppen az *e* tövű szavakban tűnik el a *γ*. A második szótag *e*-je bizonyára már a korai ősfinnben kiesett egyes ragozott alakokban, s ezáltal létrejött a mássalhangzós, csonka tőtípus. A fejlődés menete tehát: **säyestä-* > **sääyestä-* > **sääystä*, s a *γ* azután kiesett, ugyanúgy mint a *saa-* esetében.

Mál (*sármány, málinkó* stb.) szavunk a *mell* alakváltozataként ismeretes, s hangrendi átcsapással magyarazzák, pedig nem arról van szó. Főntebb láttuk, hogy az **ly* a magyarban egyes esetekben megmaradt, más esetekben hangátvetést szenvedett. A *mál* a hangátvetéses **möyäl*-ből való, s a *γ* kiesése útján alakult ki (vö. osztj. Vj. *möyäl*).

Egyes helynevekben élő *ság* szavunk a *ség* változata. Itt sincs szó hangrendi átcsapásról. A *ség* megfelelői a következő szavak: osztjálk (KARJ.—TOIV. 905) Ni. *šünk* 'Unebenheit, Hügel; Stückchen (Brot, Holz, Zeug)', Kaz. *šünk*, O. *šünk*. Mindez **ö*-re utal. A vogul megfelelősek (T. *süχ*, K. *säχ*, Vag. *säχ*, KL. *säχw*, Szo. *sak*, *sanke*, 'Hügel') ősvogul **ŋ* re mutatnak. Ezt az **ŋ*-t STEI-

NITZ obi-ugor *ö-ből származtatja. A tárgyalt szó *ö-je bizonyosan *a-ból keletkezett az *η* hatására, csak így felelhet meg a magyar *ség*-nek, amellyel többen egyeztetették (vö. pl. MNy. XLIX, 50). A *ság* az *η* mélyítő hatására alakult ki, de föltehetőleg nem *ö-ből, mert az *ö — amint példáink mutatták: *fog*, *fogoly*, *fok* — csak *p* — *k*, *γ*, *η* között velarizálódik, s akkor is *o* lesz belőle. Inkább itt is *ö-re kell gondolnunk, hiszen az *e* ~ *a* váltakozás rengeteg példával igazolható az ugor nyelvekben.

Ha valóban volt az alapnyelvben *š hang, mint COLLINDER és mások fölteszik, akkor *száll* szavunk egyeztethető a következő szavakkal: osztj. (KARJ.—TOIV. 1059) V. *layal*- 'fliegen', Trj. ΛαγαΛ-, Irt. *təyat*-, vogul T. *tewl*-, 'fliegen'. K. *təyl*-, *ttyl*-, Vag., AL. *til*-, P. *til*-, *tēl*-, FL., Szo. *ttyl*-, zürjén *šylgy* 'fliegen'.

A szókezdő *š- a magyarban a következő palatális hang előtt palatalizálódott. Efféle palatalizáció lehetséges, vö. pl. MOÓR, ALH. II, 362—4, NyK. LXI, 363—4, RADANOVICS NyK. LX, 429, LXI, 364. A szó belsejében az obi-ugor és a zürjén egyaránt *a-re mutat. A magyarban itt is *l* — *γ* > *γ* — *l* metatézis történt, s a *γ* előtt az *e, az *a váltakozó párja *e > *ö > *o > *a* fejlődésen ment át. A hosszú *á* kontamináció, az *ll* pedig gemináció eredménye.

A korábbiakban említettem, hogy *áll* főnevünkben *-γ-* (< *η*) kiesésével és kontaminációval lehet számolni. A BÁRCZI idézte osztj. V. *ōηāl* 'Kinnlade', Trj. *ōηāl*, Kaz. *ūηāl*, O. *uηal* azonban a vokalizmust tekintve nem illik a magyar *á*-hoz. Az obi-ugor *ō* szabályos magyar megfelelése *o* vagy *u*, pl. osztj. V. *lōyāt*, *tōyāl*, *kōs*, *lōla*, *nōyās*, *kōla*, *pōr* ~ *olvas*, *toll*, *hūgy*, *olvad*, *nyuszt*, *hull*, *fūr* stb. Egyedül a *tat* ~ osztj. V. *tōyāt* mutat *a*-t, erre azonban STEINITZ megjegyzi, hogy szabálytalan, meg aztán ennek is van *o*-s változata: *toty*. Az *-ōyāt*-, *-ōyāl*- folytatása a magyarban a jelek szerint *-u*-, vö. osztj. V. *nōyās*, *tōyāmta* ~ *nyuszt*, *tud*. Az osztják *tōyāt* ősmagyar megfelelése *toi *vy* (> *tat*) lehetett.

All szavunk jobban illik a következő adatokhoz: osztj. (KARJ.—TOIV. 32) V. *āyən* 'Bogen am Vorderteil des Schlittens', Surg. *āyən* 'Unterkiefer' Trj. *āyən* ua., Irt. *āyən* 'Kinn', Kaz. *āyən* ua., O. *āyən* 'Spitze des Kinns' zürjén *an* 'jaw', votják *aη* 'jaw-bone'.

A képző a magyarban *l* volt, a magánhangzó fejlődésére nézve vö. *ó*, *óv*. Hogy itt *á* keletkezett, az azzal függ össze, hogy itt a *-γ-* kiesett és kontamináció történt a szó belsejében, az *ó*-nál viszont a *γ* vokalizálódott és diftongust alkotott a szó végén. A szó belsejében nem is volt *ó* az ómagyar kor elején, hanem csak *á* vagy *ú* (BÁRCZI Hangt². 82).

Milyen következtetéseket vonhatunk le a fenti vizsgálatok alapján? Megállapítható, hogy a palato-veláris mássalhangzók a magyarban is labializáló és velarizáló hatást gyakoroltak a megelőző magánhangzóra. Különbséget lehet tenni a fgr. *ŋ (= osztj. V. *ö) és az előmagyar *ö képviselői között.

Az *ŋ csak akkor velarizálódott, ha *p* — *η*(*y*) között állt: *fog*, *fogoly*, *fok*, de pl. osztj. V. *sōyas* ~ finn *syksy* ~ *ősz*. Ez az *ŋ a finnugor alapnyelvig vezethető vissza, megegyezik az ITKONEN fölterte *ü hanggal, a jelölés egyöntetűsége kedvéért STEINITZ elfogadta az *ŋ jelet a korábbi fgr. *ö helyett (Congressus Int. Fenn.-Ugr. 56). Egy alapnyelvi felső nyelvallású labiális palatális magánhangzó alapnyelvi meglétét BÁRCZI is lehetségesnek tartja (Hangt². 35).

Más a helyzet az *ö-vel (*ragad*, *dagad*, *tajték*, *faj*, ? *akar*, *óv*, *mál*, ? *ság*, ? *száll*, *áll*). Ilyen hangot az alapnyelvre nézve senki sem tesz föl. Az osztj. V. *ö egészen az obi-ugor alapnyelvig vezethető vissza (FgrVok. 80). Ez az obi-

ugor (= osztj. V.) *ö csak *k, *η és *γ mellett fordul elő (OstjVok. 73), ugyanakkor az *e* hang ebben a helyzetben igen ritka. Az osztj. V. *ö*-nek a többi finnugor nyelvben illabiális magánhangzó szokott, megfelelni, pl. *jõnk* ~ finn *jää* ~ m. *jég*; *kõt* ~ finn *käsi* ~ m. *kéz*; *lõnkær* ~ finn *hiiri* ~ m. *egér* stb. Nehéz elképzelni, hogy az osztj. V. *ö finnugor szempontból eredetinek bizonyuljon. Mivel az *η*, *k* és *γ* hangok labializáló hatásukról ismertek, kézenfekvő az a feltevés, hogy itt az osztj. V. *ä > *e > ö, *e > ö változás ment végbe.

Mivel azt látjuk, hogy tíz etimológiában is magyar *a* (*ä*) felel meg rokon nyelvi *ä*, *e*-nek (az osztj. V. *ö másodlagos), szükségszerű, hogy egy közbeeső *e** vagy *ö fokot föltegyünk. Az obi-ugor nyelvek hasonló fejlődése arra indít, hogy *ö-t tételezzünk föl. Erre persze nyomban ellhangzik az az ellenvetés, hogy a magyar nyelv nem ismerte az *ö*-t, s szórványos hangfejlődés által nem keletkezhet olyan hang, amely nincs meg az illető nyelv hangrendszerében. A jelek szerint azonban ez az (*än, *äy >) *eη, *eγ > *oη, *oγ > ag, á, ó hangfejlődés nem szórványos változás volt, hanem tendenciaszerűen érvényesült, azaz minden *eη, *eγ hangkapcsolat labializálódott és velarizálódott.

Mi lehetne kivétel a tendencia alól? Osztj. V. *öyi* 'Tochter', vog. T. *äw* stb. ~ *ia*:- a magyar itt *ä-re, tehát veláris hangra utal. Az *ia*-előtag azonban a *-fia* utótag hatása alatt fejlődhetett (*ia-fia*) — osztj. V. *jõnk* 'Eis' ~ *jég*: a magyar fejlődés kiindulópontja *ä lehetett, vö. osztj. V. *jånk* 'Wasser', a *jõnk* szóhasadásos párja, vagy *ä (~ finn *jää*, vog. Szo. *jånk*), itt tehát nem volt *ä > e zártabbá válás — osztj. V. *põnk* 'Zahn' ~ *fog*: a magyar szó o-ja *ö-ből alakult, lásd fõntebb — osztj. V. *sõnk*-, *sånk*- 'schlagen' ~ *szeg*: az *e* előzménye *ä lehetett — osztj. V. *sõy*-, *sån*- 'flechten' ~ *szõ*: az előbbi magyarázat erre a szóra is illik — osztj. V. *lõnkær* 'Maus' ~ *egér*: itt is redukált hangból kell kiindulni, vö. vog. Szo. *tan*ker (< ósvogul -*ē-, STEINITZ WogVok. 266), finn *hiiri* — osztj. V. *wõη 'Schwiegersohn' ~ *võ*: de a finnben *ä*, *vävy* — osztj. V. *kõy* 'Stein' ~ *kõ*: Itt is redukált hanggal számolhatunk, vö. Vog. T. *küw* stb. (ósvogul *ē. Vok 269), finn *kivi* — osztj. Sur. *sånki* 'Himmel' ~ *ég*: az előzmény *ä — osztj. Irt. *nen* 'Weib' ~ *nõ*: a szó vokalizmusa nem világos, az osztj. V. *k* ~ *i* váltakozást találunk, a vogulban (*nī*, *nē* stb.) *i folytatásai jelentkeznek — osztj. Ni. *rūw* 'Hitze' ~ *reg*: alapnyelvi *ē, vö. NéprNyelvtud. V—VI, 41—47.

Egyéb *eη, *eγ kapcsolatot tartalmazó szó, amelynek obi-ugor megfelelője is van, nemigen akad, a vogul és osztj. V. megfelelés hiányában viszont nem lehet megítélni a magyar szó vokalizmusának fejlődését sem. Megállapítható, hogy az *eη, eγ kapcsolat a magyarban törvényszerűen velarizálódott. A mai magyarban található *eg*, *ég*, *ó* hangkapcsolat, ill. hang vagy *ä, vagy *ä előzményre vezethető vissza. A *szõ*, *szeg* esetében gondolhatunk arra is, hogy az *s- gátolta meg a velarizálódást.

A kételyek teljes eloszlatása érdekében megemlíthetjük még, hogy ez az általam fölített (*än, *äy >) *eη, *eγ > *oη, *oγ > ag, á, ó hangfejlődés nem fikció, a magyarral nagyon közel rokon és földrajzilag is szomszédos nyugati osztj. V. nyelvben ugyanilyen fejlődés ment végbe. A nyugati osztj. V. nyelvjárások sem ismerik az *ö*-t, mégis szükségszerűen föl kell tenni ezt a hangot ilyen megfelelések magyarázására, mint pl. finn *jää*, *kieli*, *hiiri* ~ osztj. O. *jõnk*, *kõl*, *lõnkær* stb. A közbeeső *ö* fok megvan a keleti osztj. V. nyelvben is.

Láttuk, hogy az *ŋ (= osztj. V. *ǫ) csak a *p* és a palato-velárisok együttes hatására velarizálódott, míg az *ö esetében a palato-veláris egyedül is kiváltja a mélyhangúvá válást. Ez az eltérés érthető, hiszen az *ü* hang ismert volt a magyarban, s így a másodlagos *ü*-k beleillettek nyelvünk rendszerébe, míg az egyedülálló *ö-ket a csekélyebb mélyítő hatás is velarizálta, hogy ez a szokatlán hang kiküszöbölődjék nyelvünkől. Mindez akkor játszódhatott le, amikor nyelvünk az *á* hangot nem ismerte. Erre abból lehet következtetni, hogy az *ä-ek nem velarizálódtak, nyilván azért, mert nem volt olyan alsó nyelvállású veláris hang, amellyé átalakulhattak volna.

Az általam kimutatott ősmagyar velarizációs folyamat is arról tanúskodik, hogy az ősmagyarban nyíltabbá válás történt, hiszen az előmagyar *ŋ-nek *o* (ősmagyar *u*: *fuc*), az *ö-nek pedig *a* (ősmagyar *o*: *foianec*) a fejleménye.

ÜBER DIE VELARISIERENDE WIRKUNG
DER PALATO-VELAREN KONSONANTEN IM URUNGARISCHEN

VON

T. MIKOLA

Es ist schon früher festgestellt worden, dass die sogenannten Palato-Velaren (*k*, *γ*, *ŋ*) auf den vorhergehenden Vokal eine labialisierende und velarisierende Wirkung ausüben. Im West-Ostjakischen und im Mordwinischen kann man diese Wirkung öfters beobachten. Die allgemein anerkannte Etymologie der ung. Wörter *fogoly* 'Rebhuhn', *fog* 'Zahn' und *fok* 'etwas Hervorragendes usw.' zeugt davon, dass diese Entwicklung auch im Urungarischen vor sich gehen musste. Der Verfasser ist der Meinung, dass die velarisierende Wirkung der Palato-Velaren auch in anderen ung. Wörtern zu beobachten sei (*ragad*, *tajték*, *faj*, *akar*, *öv*, *dagad*, *mál* 'Brust', *ság* 'Hügel', *száll* 'fliegen', *áll* 'Kinn').